

Katsauksia

Vanhan Kirjasuomen sanakirjan ohjelmakysymyksiä

E. N. Setälän hahmottelemaan suomen kielen tieteellisten sanakirjojen toimitussuunnitelmaan, jonka Suomalaisen Kirjallisuuden Seura maaliskuussa 1896 hyväksyi työohjelmaansa ja joka jo sellaisenaan oli todellinen vuosisataishanke, sisältyi varsinaisesti kaksi kirjakielen sanakirjaa, vanhemman ja nykyisen, minkä lisäksi Setälä piti tarpeellisena jonkinlaista edelliseen liitettävää täydennysosaa, nim. kummankin sanakirjan aikarajojen väliin jäävän kehityskauden uudissanojen esitystä. Hyvin toteutettuna tämäkin muodostuisi varmaan itsenäiseksi, joskin toisia suppeammaksi teokseksi. Kun nyt 60 vuotta myöhemmin Nykysuomen sanakirjan (NS) valmistuminen alkaa häämöttää luotettavan välimatkan päästä ja järjestelmälliseen työhön vanhan kirja kielen vastaavanlaisen esittelyn aikaansaamiseksi on ryhdytty, niin allekirjoittanut, jolle välitön vastuu tämän uusimman hankkeen edistymisestä ja toteuttamisesta on uskottu, tuntee tarpeelliseksi eräiden suhteellisen pikaista ratkaisua vaativien näkökohtien puheeksi ottamisen, olletikin kun eräistä voidaan olla useam- paakin mieltä.

I. »Vanhan kirjasuomen» aika rajat

Nykysuomen käsitteen — sitä edus- tavan sanakirjan kasvaessa ja lähe-

tessä valmistumistansa — saatua yhä tarkemmat ääri viivat on maallikko- piireissä ollut havaittavissa sellaisen- kin ajattelun merkkejä, että kaikki nykyisen käytännön kannalta van- hentuneeksi leimattava on »vanhaa kirjasuomea». Kielemme tutkimusta lähempää seuranneet näyttävät taas usein kohdistavan ajatuksensa toiseen äärimmäisyyteen, jonka symboliksi sopii Agricolan nimi. Yleisimmin lie- nee vanhaksi kirjasuomeksi kuitenkin totuttu käsittämään Ruotsin vallan ajan suomenkielisen kirjallisuuden kieli, vaikka asioihin tarkemmin pa- neuduttua onkin jouduttu myöntä- mään, että se »vanha», mistä tässä on kysymys, on jatkunut varsin elin- voimaisena sen uudemman rinnalla, jonka ns. murteiden taistelu nosti näkyviin n. vuodesta 1820 alkaen. Suomeksi painetun kirjallisuuden ko- konaismäärää ajatellen täytyy tuota perinteellistä, ns. pipliasuomea, pitää vielä muutamia vuosikymmeniä tä- män jälkeenkin leimaa-antavampana kuin uutta. Kummankin limittäisyys viime vuosisadan alkupuolen kirjalli- suudessa on tietysti omansa vaikeut- tamaan paraan mahdollisen aikarajan määrittämistä, silloin kun sellainen käytännöllisistä syistä on välttämätön, ja vanhan kirjasuomen sanakirjan (seuraavassa lyhenne VKS) kannalta jokin ratkaisu on väistämätön.

Setälä esitti alussa mainitussa oh-

jelmassaan, että »vanhemman kirjakielen sanakirjan tulisi sisältää Suomen kirjakielen sanavarasto sen vanhimmista muistomerkeistä alkaen ja loppuen esim. Renvallin sanakirjaan, jota voisi pitää jonkinlaisena raja-kohtana, koska siinä sanakirjassa ei vielä juuri ensinkään tavata niitä uutismuodostuksia, joita seuraava aika runsaasti tuotti. »Voisipa ajatella», siteeraan edelleenkin Setälää, »sanakirjan jatkamista aina Kalevalan ilmestymiseen saakka, jota voi monessa suhteessa pitää suomenkielen uudistumisen varsinaisena rajana.» Vaikka onkin luultavaa, että Setälän jälkimmäisenä mahdollisuutena mainitsema »Kalevalan ilmestymiseen saakka» tarkoitti itse Kalevalan jättämistä ulkopuolelle, täytyy hänen edellistä vaihtoehtoaan, rajan asettamista vuoteen 1826 Renvallin sanakirja mukaan luettuna pitää näistä kahdesta sittenkin onnistuneempana. Jos ajatellaan vaikkapa vain Renvallin sanakirjan valmistuttua ja ennen vuotta 1835 ilmestyneiden Turun Viikko-Sanomien, Oulun Viikko-Sanomien ja Sanan-Saattaja Viipurista -lehtien vuosikertojen, Gottlundin Väinämöisten ja Otavan sekä erinäisten Lönnrotin varhaistuotteiden sanojen mukaan ottamista, niin käsitettäneen, että kokonaiskuva vanhan kirjasuomen sanavaroista muovautuu melko tavalla toisen luonteiseksi, kuin mihin yleisesti on totuttu. On muistettava, että sanakirjassa hakusanat ovat keskenään tasaveroisia yksiköjä, vaikka niiden takana olisi aivan erivahvuiset esiintymäryhmät, eikä tunnu mahdottomalta otaksua, että juuri vuosiin 1827—1834 sisältyisi uusia ja uudentyyppisiä hakusanayksiköjä prosenttisesti enemmän kuin mihinkään aikaisempaan 8-vuotiskauteen Agricolan jälkeen —

ellei kenties lähinnä edeltäneisiin vuosiin 1819—1826.

Mutta miten tällaisen lukumäärä-arvailun osuvuuden laita lieneekin, omasta puolestani olen yhä vankemmin vakuuttunut siitä, ettei aikarajan sijoittaminen Renvallin sanakirjaan mukaan ole onnistunein. Eihän Setäläkään, mainitessaan ettei Renvallilla vielä juuri ensinkään ole murteiden taistelun ajan uudissepitteitä, ole voinut ajatella, että VKS:n olisi rajoituttava vain Renvallin tuntemien sanojen merkitysten ja käyttötapojen entistä perusteellisempaan erittelyyn, niiden valaisemiseen esiintymätiedoilla ja elävöittämiseen runsailla kirjallisuussitaateilla. Tietysti Setäläkin tarcoitti kirjallisuudessa vuoteen 1826 mennessä todella esiintyneiden sanojen mukaan ottamista olipa niistä Renvallissa tieto tai ei. Tämän vuoksi on toisaalta tähdennettävä, ettei Renvallin antama kuva suomen kielen sanavaroista peitä edes ennen hänen sanakirjatyönsä alkamista (1818) käytännössä ollutta kirjasuomen sanakantaa (kuten tunnettua Renvall ei kovinkaan viljalti lisännyt Gananderin käsikirjoitukseen sisältyvää sanamäärää), toisaalta muistettava, etteivät läheskään kaikki hänen teokseensa joutuneet sanat olleet kirjakielen sanoja. Kun kuitenkin kohta esitän mielipiteen, että vanhimpien suomen kielen sanakirjojen hakusanasto olisi kokonaan sisällytettävä VKS:aan tekemättä eroa mahdollisten puhe- ja kirjakielisten lähteiden välillä, en pidä jälkimmäistä näkökohtaa kovin tärkeänä. Sitä tähdellisempi on edellinen: Renvallin sanakirja ei sisällä nuorinta kerrostumaa, mikä olisi tulossa VKS:aan. Jos vuotta 1826 pidettäisiin rajana, olisi siihen otettava mm. runsaasti Juteinia, Poppiusta ja Beckeriä (TVS 1820—22!), edelleen valtaiseksi muodostuva määrä Schrö-

terin, Gottlundin ja Topeliuksen kansanrunojulkaisujen sanastoa — kuuluvathan ne painettuun suomenkieliseen kirjallisuuteen. Mutta mitä kaiken tämän mukaan tulo vaikuttaisi nimenomaan vanhan kirjasuomen sana-aineksista saatavaan yleiskuvaan, sen havaitsee jokainen, joka tekee vaikkapa vain vähäisiä pistokokeita jo koossa olevan aineiston varassa.

Ensimmäisiä tehtäviäni ryhdyttyäni alustaviin toimenpiteisiin VKS:n sanakirjan aikaansaamiseksi oli omien, n. 50—60.000 sanalippua käsittävien poimintokokeelmiäni jakaminen kahdeksi vuosirajaa 1820/1821 myöten. Jatkuvasti olen saanut kokea, että näinkin muodostamassani vanhemman kielen lipustossa Gottlundin »Pienistä runoista» (1818), Schröteriltä (1819), Turun Viikko-Sanomista 1820 ja huomattavassa määrin myös Juteinilta tekemäni poiminnot erottuvat silmään pistävinä ympäristönsä. Ne aukovat selvästi uusia uria, joihin verrattuina sellaisten uusien sanojen alkajien kuin Lizeliuksen, Frosteruksen ja Gananderin hihhtämät ladut halkovat vielä tyyppillistä vanhan kielen hankea. Yhä ilmeisemmäksi asia muuttuu, jos muistetaan, että 1810-luvun peruun kuuluu myös sievoinen määrä Gottlundin ja Poppiuksen suomenkielisiä käsikirjoituksia.

Kaiken esittämäni vuoksi tuntuisi luontevoimalta työntää VKS:n terminus ad quem mainittujen ilmeisimpien ja vähitellen yhä tiedostetumpien uudistuspyrkimysten edelle, esim. vuosirajaan 1809/1810 saakka (huom. sellaiset merkkitaipaukset kuin toisaalta Haminan rauha syksyllä 1809, toisaalta Renvallin käänteentekevän väitöskirjasarjan alkaminen keväällä 1810). Päättyessäni ehdottamaan tätä ratkaisua olen täysin selvillä siitä, että

myös ennen Juteinia ja Beckeriä on esiintynyt aikaisemmasta erottuvaa kielenkäyttöä, joka vasta myöhemmin tuli yleisemmin tunnetuksi, ja varsinkin siitä, että eräät vanhan kirjasuomen sanastolliset luonteenomaisuudet eivät ulotu vain 1810- ja 1820-lukuihin, vaan paljon myöhäisempiin aikoihin. Tätä näkökohtaa ei kenties voida jättää kokonaan ottamatta huomioon VKS:n artikkelityössä, niin esim. silloin, kun harvahkoon käytetystä sanasta sattuu olemaan tarjolla hyvä sitaatti 1809-vuotta myöhemmässä lähteessä. Rajavuoden asettamisella sanotulla tavalla pyrkisinkin vain selvään käytäntöön: VKS:n hakusanasto perustuu kauttaaltaan vuotta 1810 vanhemmista tuotteista tehtyihin toteamuksiin.

II. Sanakirjan luonne ja siihen kerätyn aineksen laatu

Otaksun oltavan yksimielisiä siitä, että VKS ei saa jäädä konkordanssiksi, jossa hakusanoja tai yksityisiä esiintymämuotoja seuraisi pelkästään mahdollisimman täydellinen esiintymien luettelo tarkkoine, mutta sitaattittomine lähdeviitteineen siihen tapaan kuin esim. Ahlqvistin Kalevalan sanastossa tai Penttilän tutkimuksessa Upsalan suomenkielisen evankeliumikirjan fragmentin kielestä. Vaikka varsinainen sanakirjakaan ei valmistuttuaan tekisi alkuperäisten kirjallisuuslähteiden käyttöä määrätarkoituksissa tarpeettomaksi, on nyt tekeillä olevan sanakirjan luonteesta sovittaessa muistettava, ettei edes vanhan kirjakielen erikoistutkija saati kukaan muu nyt tai vastaisuudessa — vaikka jäljennöspainoksia toimittaisikin enemmänkin — jaksaa ympäröidä työpöytänsä täydellisellä vanhan kirjallisuuden kokoelmalla, josta

hän konkordanssin avulla voisi etsiä tarvitsemansa tiedot. Lisäksi on muistettava, etteivät alkulähteiden sanasiintymät esille etsittyinäkin aina ole itsestensä selittyviä, vaan niiden tulkitsemisessa kysytään monesti varsin laajaan aineistoon paneutuneen ja aineistonsa merkitys- ja käyttöryhmiin jäsenelleen edelläkulkijan opastusta.

Ehdottomammin kuin sanojen esiintymäpaikkojen hakemistona VKS:n on kyettävä palvelemaan suomen kielen tutkijaa, mikseipä tarvittaessa tavallista kielen käyttäjäkin, hänen tietopiiriään välittömästi laajentavana systemaattisena aineskokoelmana ja sitä tietä erilaisten ongelmien ratkaisuun johtavana apuneuvona. Siitä täytyy voida tavoittaa kirjallisuuden käytössä tosiasiallisesti esiintyneet sanat, sekä tavalliset että harvinaisemat, johonkin rajaan asti tilapäisetkin, siitä täytyy myös saada tietoja eri sanojen kirjakieleen tulon ja siinä säilymisen, ehkä siitä katoamisenkin ajoista (ainakin likimääräisesti), mutta tämän lisäksi mahdollisimman välittömästi myös kuva kunkin sanan merkitysaloista ja käyttötavoista vanhan kirjallisuuden piirissä. On toisin sanoen pyrittävä niin perusteelliseen sanojen kuvaukseen, että enää vain tilastollisiin selvityksiin tai muuten poikkeukselliseen yksityiskohtaisuuteen pyrkivän yksityisten sanojen resp. pesyeiden tai yksityisen kirjailijan tutkijan tarvitsisi etsiä ongelmiinsa lisävalaisua alkuperäisistä kirjallisuuslähteistä tai VKS-työn poimintoarkistosta. Mitä vanhan kirjallisuutemme köyhyydestä arveltaneekin, niin on se kuitenkin kaikitenkin siksi monisokkeloista, ettei voida vaatia, että edes valmistelevat sanapoi-minnot onnistuisivat haravoimaan kaikkiin sanojen jokaisen esiintymän sille kuuluvaan lokeroon ja antamaan

kullekin oman sitaatilla varustetun lippunsa. Ja miten runsaasti poimintoja kertyneekin, selvää on, ettei niiden pohjalta laadittavaa sanakirjaa voida paisuttaa niin laajaksi, että jokaisesta tehdystä poiminnosta edes tiivistetty sitaatti mahtuisi siihen. Poimintoja on tehtävä runsaasti, samoin kuin NS:aa varten niitä on kerättävä yli lopullisen sijoitustarpeen, mutta vielä suuremmassa määrin kuin normatiivisessa nykykielen sanakirjassa tässä on laita niin, että vasta tuntuvasti lopullisen käytön määrän ylittävä poimintokokoelma riittää osoittamaan, mikä tuo lopullinen käyttö on oleva.

Työn nykyvaiheessa on pakko todeta, että tähän mennessä kertynyt, suureksi osaksi epäsystemaattisesti koottu poiminto- ja viitesana-aines ei vielä likimainkaan vastaa toimitettava olevan teoksen tarpeita. Todellinen aarre on kuitenkin jo olemassa: Agricola, vanhimmat lainsuomennokset ja eräät vähäisemmät kirjallisuuden tuotteet ovat näköjään täydellisesti edustettuina tutkimuslaitos »Suomen suvun» valmistuttamassa jäljennöspainosten leikekokoelmassa (lippumäärä n. 80—85.000). Tämä merkinnee sitä, ettei ainoakaan niistä saatava hakusana saata jäädä huomamatta, sitten kun tämä etymologisiin pesyeihin ryhmitelty lipusto järjestetään absoluuttiseen aakkosjärjestykseen. Sanoin kumminkin »näköjään», sillä joskus on ilmennyt, että muun, aikaisemmin tai nyt suoritettujen poiminnan yhteydessä on tiettyihin Agri-colan, Ljungon jne. merkitystapauksiin tai konneksioihin tavattu valaiseva sitaatti, jolle ei ole ollut vastinetta tämän kokoelman asianomaisen hakusanan kohdalla. Tähänkään laajaan kokoelmaan ei ts. ole voitu sijoittaa jokaiselle esiintymälle omaa lippuansa. Absoluuttiseen tulokseen

on mahdotonta edes pyrkiä, mutta on hyvä tietää, ettei edes kaikki Agricolan rivit sisältävä leikekokoelma vapauta sanakirjan toimittajia vaanimasta uudenluonteisia tapauksia kirjakielemme perustamisajan lehdistä.

Toinen kyseisen sanakirjatyön hyväksi aikojen kuluessa koottu lipusto, tietääkseni pääasiallisesti professorien Setälän ja Tunkelon oppilaillaan poimittama ja Suomal. Kirjallisuuden Seuran oma, Agricolan ja Westhin lisäksi mm. Marttia, Finnoa, Sorolaista ja 1642-vuoden Raamatua edustava kokoelma, täytyy valituaan leimata arvoltaan lähes merkityksetömäksi. Sen sitaattiaines ei vastaa tarkoitustaan (sitaatit liian katkonaisia, usein mitään sanomattomia, liian paljolti myös epätarkkaa). Sitatittomistakin lipuista voi kuitenkin kenties tavata viitteitä sellaisiin esiintymäpaikkoihin, jotka jostakin syystä muuten jäisivät merkitsemättä muistiin, jokin hyöty siis mahdollisesti näistäkin.

Omista aikojen kuluessa syntyneistä poiminnoistani, joihin sisältyy sitaatteja ja sanaviitteitä paitsi tietysti Agricolasta, Raamatusta ja lainsuomennoksista kuten monenlaisista muista vanhan kirjallisuuden tuotteista myös ja pääasiallisesti 1800-luvun murroskauden kirjakielestä, olen, niinkuin jo mainitsin, erottanut omaksi aakkossysteemiksenä VKS:n alaan kuuluvan, vuoteen 1820 ulottuvan, arviolta n. 20—25.000 lippua käsittävän osan. Vaikka sen aines onkin paljolti hajapoinintojen luonteista, se on nyt jo osoittautunut hyödylliseksi lukuisien täydennysentöjen provosojana. Ja melkoista täydennyskeruuta, sekä yksityisiin sanoihin että toistaiseksi kokonaan syrjään jääneisiin tai liian pintapuolisesti läpi käytyihin lähteisiin kohdis-

tuva, on pakko suorittaa, ennen kuin varsinaiseen artikkelityöhön voidaan ryhtyä ja varmaankin niin kauan kuin käsikirjoitusta valmistellaan.

III. Aineistonkeruun kohteet

Yksimielisiä ollaan varmaan siitä, että ainakin periaatteessa VKS:n on rekisteröitävä ja asetetun ohjelman mukaisesti esiteltävä

a) 1540:n tienoilta lähtien ja edellä ehdotettuun päätösvuoteen mennessä suomeksi julkaistujen painotuotteiden koko sanavarasto — kuitenkin eräin varauksin — ja

b) samalta ajalta yhteinäisinä suomenkielisinä käsikirjoituksina säilyneiden tekstien (lainsuomennosten, kirkollisten tekstien, tilapääruneiden, kirjeiden jne.) sanavarat — niinkään eräin varauksin.

Tarkoittamani varaukset, joita on syytä tapaus tapaukselta harkita, kohdistuvat lähinnä laajaan erisnimien ryhmään. Niinpä täytyy sukunimet ja enin osa vierasasuisia yksilönnimiä jättää sivuun, samoin Raamatun tekstiin sisältyvät harvinaiset erisnimet ja huomattava osa ulkomaisia paikan nimiä (huom. kuitenkin aikojen kuluessa suomalaistuneet sekä eräiden muiden käytännössä olleet tai koekkeksi esitetyt suomennosvastineet). Latinaisittain tai ruotsinmukaisesti kirjoitetut kulttuurikäsitteiden, mm. oppiarvojen ja virkojen tms. nimitykset pitäneet ottaa mukaan, jos ne edeltävät vakiintuvaa lainausta, mutta muuten sitaatinluonteiset vierasperäiset ainekset täytynee syrjäyttää. Muuten jättäisin myöhemmän harkinnan varaan mitä on mahdollisesti pidettävä niin tilapäisenä, ettei siihen ole perustettava omaa hakusanaa.

Mielestäni ei ole lainkaan itsestään selvää, että VKS:aan olisi sisällytettävä sellaista suomenkielisen sana-

aineiston täydennystä, jota tapaa keskeltä muunkielisten tekstien lauseita ja joka ei ole ilmeisesti kirjallisuussitaatin luonteista. Ajattelen mm. keskiaikaan saakka ulottuvaa asiakirja-aineistoa, testamentteja, kauppa- ja lahjoituskirjoja, tuomiokirjoja, hallinnollisia kirjelmiä jne. tai erinäisiä, etenkin 1700-luvulta tunnettuja paikalliskuvauksia. Likipitäen kansanomaisen ääntämyksen mukaisesti ruotsinkieliseen tai latinaiseen tekstiin joutunut suomalainen sanajono, vielä vähemmän yksityinen sana ei mielestäni vain sen perusteella, että se on kirjoitettua suomea, ole kirjasuomea, kirjakieltä sanan varsinaisessa merkityksessä. Tarkoitin sellaisia tapauksia kuin esim. eräästä 1474-vuoden asiakirjasta tavattava kohta »en rydhie lie, som alment kallas *sapuri*» (ks. RAPOLA Antti Wikmanin sanakirja 114) tai vuodelta 1507 olevat sanat» »the haffde icke sin *wisko* fierdogh» (ks. HAUSEN Bidrag till Finlands historia I 187) tai v. 1754 painetut sanat »hwaraf och dessa ären af alla Finnar kallas än i dag *Kolmet isot halla- eller kato-wuodet*» (KALM & CHYDENIUS Förra delen Om Gamla Carleby 10). Miten vaikea objektiivisen rajan vetäminen varsinaisen kirjakielen ja kirjoittamalla talletettujen puhekielen ilmausten välille lieneekin (ks. ajatustani Suomalainen Suomi 1957 203), työhypoteesina se on välttämätön, ja siksi olen asettanut sille kannalle, että kirjakielen sanakirjassa on kuvattunapaiset ainekset jätettävä huomiotta. Mitä nimenomaan keskiaikaisiin tapauksiin tulee, niitä onkin toht. Pirisen suullisen ilmoituksen mukaan niin vähän, että ne voisi jos tahtoisii luetella kaikki VKS:n esipuheessa. Toiseksi asia muuttuu, jos haluttaisiin VKS:aan sisällyttää keskiaikaisten tai sitä myöhempienkin asiakirjalähteiden koko suomalaisen

nimistön appellatiiviaines (esim. sanat *juväs, joki, keto, koivisto* yhteyksistä »henrich yhanusson iywesioki», »kauppi andersson kedolta», »henric marcus[son] koyuisto», ks. HAUSEN mt. 186). Tietysti näistä olisi se etu, että joidenkin satojen, enemmistöltään kielen tavallisimpien sanojen kirjallinen ensiesiintymä voitaisiin työntää kirjakieltä edeltäneeseen menneisyyteen, mutta samasta syystä kuin edellisessä tapauksessa etsisin näille julkaisupaikkaa jostakin muualta.

Lähemmäksi VKS:n varsinaista alaa palataan, kun otetaan pohdittavaksi, kuuluvatko siihen sellaiset traditioon perustuvien kansanrunojen kirjaanpanot, joita on säilynyt muuten kuin suomenkielisten teosten tai käsikirjoitusten sivuilla. Joitakin on tavattu samantapaisista asiakirjalähteistä kuin äsken puheenaolleita irrallisia puheen katkelmia. Vaikka nämäkin ovat puhutun mukaan muistiin merkittyjä, ne kuuluvat kuitenkin kirjallisuuden luonteisen luovan työn alaan. Nimenomaan käräjillä esiin puserretuissa ja suomea kirjoittamaan tottumattomien kirjurien tallentamisessa loitsuissa jms. on usein varsin turmeltuneita muotoja, joilla ei pidä kuormittaa VKS:n hakusanastoa. Mutta muuten ei voi kieltää, että tämä lähderyhmä kuuluu sanakirjan alaan. Kun on olemassa Florinuksen sananlasku- ja Gananderin arvoituskokoelmat, jotka riidattomasti kuuluvat VKS:n poimintakohteisiin, olisi väkinäistä jättää ulkopuolelle sano-kaamme Gananderin Mythologia Fennican tai Porthanin De Poesi Fennican ennen julkaisemattomat suomenkieliset runot ja runokatkelmat, enkä osaa sanoa, mihin muualle raja sellaisten runonäytteiden aluetta vastaan olisi pantava, joka ei kelpaisi, kuin tulkinaltaan täysin kyseenalaisen kohdalle. On selvää, että juuri

kansanrunojen mukana VKS:n aineistoon tulee muulle kirjallisuudelle vierasta itämurteiden sanastoa, mutta alkaahan sitä vähitellen hersyä ns. taideronujenkin säkeistä (esim. Henrik Achrenius, Gabriel Calamnius ym.).

Saman periaatteen mukaisesti on mielestäni suhtauduttava myös sellaisiin Gananderin käsikirjoitetun sanakirjan sitaatteihin, jotka palautuvat tyypillisesti »kirjallisuudeksi» käsitettäviin lähteisiin, mutta joiden alkuesiintymää ei ole onnistuttu tavoittamaan (Osmo Hormian tekeillä olevan lähdeanalyysin voi edellyttää valmistuvan hyvissä ajoin ennen VKS:n käsikirjoituksen viimeistelyä). Toisin haluaisin sitä vastoin suhtautua sellaisiin Gananderin tai hänen käsikirjoitustaan täydennelleiden henkilöiden kirjoittamiin sitaatteihin, jotka ilmeisesti ovat puhekielestä, murteista, talteen otettuja (esim. otaksuttavimmin J. Helsingbergin keräämät Laitilan murteen sanat ja fraasit, elleivät ole sananlaskukiteytymiä). Niistä ei käsitykseni mukaan ole VKS:aan otettava sen paremmin hakusana- kuin merkitystäydennystäkään. Muuten Gananderin tesauksen hakusanoihin ja niiden tulkintoihin on tietenkin suhtauduttava samoin kuin vanhojen vokabulaarien ja Jusleniuksen leksikon toteamuksiin. Niiden kohdalla olisi mielestäni meneteltävä seuraavasti:

Jos perusaineistosta, so. kirjallisuuspoinnoista irrotettu hakusana on löydettävissä jostakin tai joistakin vanhoista sanakirjoista ja johtaa samaan merkityksen tulkintaan kuin yksi tai useampi näistä, riittää tämän toteamukseksi kunkin kysymyksessä olevan sanakirjan signumin maininta VKS:n oman merkityksenselityksen jäljessä (siis esim. DJ G tarkoittaisi, että Daniel Juslenius ja Ganander

ovat sanakirjoissaan antaneet tätä merkitysentulkintaa vastaavan selityksen). Mutta jos yhden tai useamman vanhan sanakirjan sanaa tai sen muuten todetulle sanalle antamaa tulkintaa ei ole tavattu kirjallisuuspoinintojen perusteella (esim. *faderma* Schr., VRV, Flor., *faterma* Gan.), on sanakirjan tieto esitettävä kirjallisuussitaatin tavoin. Hedelmättömällä pohdinnalla siitä, onko leksikografi tuntenut jonkin tämmöisistä sanoistaan pelkästään puhekielestä vai sen lisäksi mahdollisesti jostakin hävinneestä kirjallisuuslähteestä, ei kannata VKS:n toimitustyötä kuormittaa.

IV. Sana-artikkelien rakenteen yleistä kaavaa

Vaikka siis VKS:aan tarvittava aineisto yhä on perin aukollista, olen kuitenkin kokeilumielessä luonnostellut joitakin artikkelintapaisia pakottaakseni asian eri puolet ja niissä piilevät probleemit näkyviin. Haluan jättää koeartikkelieni esittelyn hiukan tuonnemmaksi, sen sijaan arvelen, että eräiden yleisten rakennekaavajujen selostamisesta voi olla apua asian kehittelylle.

Normaali sana-artikkeli koostuisi vaihtelevien tarpeiden mukaan seuraavista osista:

1. Hakusana (tarvittaessa tärkeimpine toisintoineen).
2. Sanan yleisyyden määritys.
3. Äänteellisten tai ortografisten toisintojen erikoisesittely.
4. Merkityksen tulkintaa.

Tässä vaiheessa artikkeli voi jakautua eri merkitystapausten vaatimiin jaksoihin (a, b, c . . .), joissa kussakin kohdat 4—7 esitetään erikseen.

5. Vanhojen sanakirjojen signumit, milloin sama merkitystulkinta saadaan niistä (ks. edeltä).

6. Sitaattiosasto pääasiallisesti kro-

nologisessa järjestyksessä (kuitenkin olen havainnut edulliseksi, että eri raamatunkäännöksissä likipitäen samaa toistuva sitaatti todetaan heti ensimmäisen jäljessä); vanhin tunnettu esiintymä mikäli mahdollista mukaan.

7. Synonyymisia hakusanoja harkinnan mukaan.

8. Viitteet hakusanan esiintymiseen yhdysperäisten hakusanojen jälki- (tai sisä-)osana.

Useimpiin kohtiin kytkeytyy harkinnanarvoisia kysymyksiä, joihin tässä jokin viittaus.

H a k u s a n a ja sen mahdolliset rinnakkaisasut esitetään vanhan kirjasuomen mukaisessa äänneasussa nyky-suomen ortografiaa käyttäen. Tällöin vaihdetaan kuitenkin nykykielestä puuttuvien γ , δ ja ϑ -spiranttien tarkkirjoitusmerkit g :hen, d :hen ja ts :ään. Jälkitavuihin voidaan merkitä pitkä vokaalikvantiteetti lähteiden yksikirjaimisista merkinnästä huolimatta, milloin se näyttää etymologisesti mahdolliselta, esim. *vapaa*, *ehtoo*, *pelkoo* (= pelko), vaikka kirjoittajista joku tai suorastaan enemmistö olisi mahdollisesti tuntenut parhaiten lounaismurteiden lyhentymisedustuksen. Tärkeätä on toisaalta, ettei hakumuotoa mukauteta nykysuomalaiseksi, jos vanha kirjasuomi viittaa tästä poikkeavaan käytäntöön, siis esim. *ladva* eikä *latva*, *puodi* eikä *puoti*, *tygö* eikä *työ* tai *tykö*, *vaka* eikä *vakaa*, kun obliikvimuotona esiintyy *vagat*, *vaoista* tms. Sellaiset vakiintumattomat kesto-suhteet kuin *kiinni* ~ *kiini*, *muulloin* ~ *muuloin* voitaneen jättää pelkästään sitaateista ilmeneväksi (huom. että tämmöiset suhteet jäävät joka tapauksessa hakusanoista ilmenemättä silloin, kun ne esiintyvät vain muissa paradigman muodoissa). Sen sijaan semmoisten murteellisista äännelaeista johtumattomien rinnakkais-

asujen kuin *aalto* ~ *alto*, *laakso* ~ *lakso*, *taakka* ~ *takka* olisi ilmeittävä rinnastetuissa hakusanoissa, koska aivan erillisten artikkelien kirjoittaminen niissä olevan eron perusteella olisi paitsi hajottavaa myös harhauttavaa. Kvalitatiivistakin rinnakkaisuutta voi harkinnan mukaan yhdistää samaan artikkeliin: *kuulutus* ~ *kuulutos*, *nimitys* ~ *nimitös*, *näky* ~ *näkö*, *seitsemän* ~ *seitsemen* jne. Toistaiseksi jättäisin avoimeksi kysymyksen, onko joissakin tapauksissa konsonantivartaloinen l. infinitiivin muoto pantava ensisijaiseksi tai ainoaksi hakumuodoksi nykykieleen vakiinnutetun vokaalivartaloisen asemesta: *käätä*, *raketa*, *lyhetä* ~ *lyhentää* jne.

Hankalan hakusanapulman muodostavat lukuisat liittotapaukset, joissa sanaliitoksi tai yhdyssanaksi käsittämistä voi syntyä epävarmuutta. Harvinaisia lienevät tapaukset, joissa aineiston yhteen kirjoitettu tapaus on selvästi käsitettävä sanaliitoksi (sellaisena en pitäisi esim. uskontunnustuksen sanoja *alasastui*, *ylösnousi*, *ylösastui* jms., joiden suhteen oma kielitunteemme on toisella kannalla), sitä vastoin näyttää usein välttämättömältä käsittää erilleen kirjoitetut grafeemat yhdyssanan osiksi (esim. tyyppit *kivi huone*, *kylän mies*, *ulos antaa* = julkaista, *edes katsominen* = huolenpito, *kaitselmus*). Ns. prefiksiyhdyntäisiin saattaa liittyä seuraavanlaisiakin tapauksia: lat. *fuerit involutus* on käännetty »(synnin saastaisuuden) sisällä on kieritetty». Onko tämä hakusanoitettava kahtaalle: *sisällä* ja *kierittää*, vai yhdeksi: *sisälläkierittää*? Tällaisia »hajonneita» prefiksiyhdyntäisiä ei toki liene paljon — ei ainakaan sellaisia, joiden rinnalla ei esiintyisi vastaava normaali tyyppi —, kuitenkin on usein tavattavissa sellaisia, jotka omistusliite jakaa, esim. *ympärinspiirittää*, mutta jotka voidaan

esittää omistusliitteettömien rinnakkaisasujensa yhteydessä.

Johdannaisten suhteen on tietysti seurattava tarkoin aineistoon sisältyviä toteamuksia noudattamatta muuloain kuin poimintojen nimenomaan oikeuttaessa NS:n yhdistelevää kaavaa *luonnos-on*, *-tomasti*, *-tomuus* tai *luonneh-tia*, *-dinta* — otaksun näet, että tämä eräiltä osin perustuu toimittajien henkilökohtaiseen kielitunteeseen. Silti voi kokemus ennen pitkää osoittaa, että esim. adjektiivi ja sen todettu *sti* resp. *sta-*, *stä-* partikkelijohdos ovat useimmiten yhdistettävissä samaan artikkeliin.

Puhekieleen kotiutuneiksi edellytettäville lainasanoille hakumuotoa määrättäessä on nojaututtava toisaalta lähteiden kirjoitusasun, toisaalta Lounais-Suomen kansankielen antamiin viitteisiin. Koska kyseisissä murteissa ennen on nykyistä yleisemmin käytetty sanan alussa f:ää ja erilaisia konsonanttiyhtymiä ja vanha ortografia melkein poikkeuksetta on näiden kannalla, on asetettava esim. seuraavat hakusanat: *fanki*, *fangita*, *fankius*, *faari*, *fati*, *skoulu*, *speili*, *steilata*, *klasi*. Samoin *foudi* pro *vouli*, *kryydi* pro *ryyti*, *luodi* pro *luoti*, ehkäpä myös *aadeli* pro *aateli*, *magisteri* pro *maisteri*, *registeri* pro *rekisteri*, ellei aineistoon ilmesty edes hiukankaan edustavaa määrää nykyistä ääntämystä vastaavia poimintoja. Etsinnän helpottamiseksi on tietysti mahdollista lisätä kohtiinsa nykyisenmukaisia viittaussanoja. Toisaalta voitaneen lähdeortografian g-, d-, b- korvata k:lla, t:illä ja p:illä määräpoikkeuksia lukuunottamatta, sitäkin suuremmalla syyllä, kun tämänmukaista merkintää tapaa usein jo Agricolasta lähtien, siis esim. *ken(e)raali*, *karvari*, *kranni*, *tantsata*, *tuuki*, *trenki*, *trotninki* ~ *tröt-ninki*, *pyöveli*, *puukstavi*, *puuktrykkäri* (kirj. mm. boktrykari), *prukata* jne.

Kirjallisiin lainauksiin luettava tai varsinaisesti vain opillista sivistystä saaneiden kielenkäyttöön kuulunut sana-aines on toisessa asemassa: *gloosu*, *gravöri*, *disputeerata*, *defensioni*, *biblioteekki*, *barbaari*.

Sanan esiintymisen yleisyys, harvinaisuus jne. osoitetaan tarvittaessa lyhenteiden avulla: *yl.*, *yl. 1500-l.*, *yl. Agr. jne.*, *harv.*, *tilap.*, *yksil.*, *run.* yms. Läheskään aina ei lyhenneviitettä tarvita, varsinkaan ei pelkkää *yl.* Voidaan esim. edellyttää, että kielen ns. perusvaroihin kuuluva sana, jolla on pääasiallisesti sama ilmaistava vanhassa kuin nykysuomessa (*vesi*, *käsi*, *liha*, *kala*, *päivä*, *ranta*, *uusi* jne.) ymmärretään yleiseksi jo sitaattiosastonkin perusteella. Vain milloin käytännön yleisyys selvästi poikkeaa nykyisestä, on huomautus paikallaan. Myös harvinaisuuden, tilapäisyyden ja yksilöllisyyden laatu käy usein ilmi sitaateista, mutta silti voi viite olla hyödyksi. Artikkeleissa, joissa sitaatteja joko ei tarvita tai niiden määrää voidaan rajoittaa hyvin vähiin (ks. edemp.), yleisyyden merkki on välttämätön.

Äänteelliset ja ortografiset toisinnot saadaan näkyviin paitsi jo hakusanoituksessa myös sopivasti valikoidun sitaattikokoelman avulla. Niiden erikoisesittely käynee tarpeelliseksi vain sellaisissa tapauksissa, joissa erilaiset lukutavat tulevat kysymykseen. Esim. hakusanapari *aalto* ~ *alto* kaipaa täydentävää perustelua, koska yksi -a:llinen kirjoitus-tapa voi yhtä hyvin tarkoittaa pitkäkuin lyhytvokaalista lukutapaa ja puhekielestä lyhytvokaalinen on jo kauan ollut väistymässä. Myös voidaan eräiden tapausten nojalla edellyttää astevaihteluttomien *aallo-*, *alloytyyppien* olleen tuttuja. Artikkelii *maailma* harv. ~ *mailma* yl. vaatinee kolmannen, toistaiseksi vain kerran

Agricolalta todetun rinnakkaisasun *maalima* vuoksi esitettävän varauksen, että kyseessä voi olla painovirhe, vaikka vastaava äännös tunnetaan puhekielestä.

Myös merkityksen tulkintaa voidaan käyttää säästeliäästi. Milloin vanhan kirjasuomen sana merkitsee suurin piirtein samaa kuin sen nykykielinen äännevastine, on VKS:ssa tolkutonta toistaa NS:n yleensä onnistuneita ja enimpien VKS:n vastaisten käyttäjien kielitunnetta ilman muuta vastaavia selityksiä, esim. *jäää* 'jatkuvasti olla jssk t. jnklaisena (kun jk toinen lähtee t. muuttuu), olla lähtemättä, muuttumatta' jne. Ken ei tuota itse havaitse sitaateista, vilkaisoon NS:sta. Mutta milloin sana tai sen merkitys on nykyiselle kielenkäytölle vieras, on merkitys samoin kuin tyyliarvon mahdollinen ero lyhyesti ilmaistava. Ajattelen sellaisia tapauksia kuin *vaimo*, *emäntä*, *hieno*, *jalo*, *kilvoitus* ym. sanojen nykyisestä poikkeavia merkitysuhteita tai esim. sanaa *oljeta*, joka NS:n mukaan merkitsee 'lähteä pois, poistua, kaikota, loitota, eritä', mutta VKS:ssa joudutaan tulkitsemaan 'suunnata kulkunsa jhk' ajautua, joutua, päätyä jhk (harvemmin 'poistua, kadota').

Vaikka *sitaatit* varmasti tulevat nielemään eniten VKS:n palstatilaa, niiden määrää ei voida mieli- valtaisesti rajoittaa. Alumpana esittämästäni toivon selvinneen, että sanakirjan arvo riippuu aivan olennaisesti riittävän runsaista kirjallisuusnäytteistä. Silti arvelen määrätapauksissa, esim. kun esitettävänä ovat yksinkertaisten konkreettisten käsitteiden ilmaukset (esim. monet kasvien ja eläinten, työkalujen yms. nimitykset) tultavan toimeen ilman sitaattia. Mutta jos tämän luokan sana on kiteytyneen fraasin tai muuten yle-

sesti tunnetun lauseen keskeinen jäsen, sitaattia ei sovi unohtaa.

Siteerauksen on oltava kirjaimellisen tarkkaa, ei kuitenkaan diplomaattista. VKS:n antiikva jo tekee eräät poikkeamiset välttämättömiksi, lähteiden suunnaton kirjavuus toiset. Sekä painettujen että käsikirjoituslähteiden pitkä s on vaihdettava lyhyeen, kaaripilkut ja pisteet on karistettava w-, u- ja y-kirjainten yläpuolelta, nasaalilyhenteinä käytetyt suorat tai aaltoviivat on vaihdettava tarkoitteihinsa jne. Erinäisten painotekstien hyppelhtimistä kirjasin- ja ladelmatyypistä toiseen ei jäljitellä. Raamatun ja uskonnollisen tekstin tyyppi *HERra* vaihdetaan tyyppi *Herra* jne. Myös sitaatin piiriin osuvat noottiviitteet, kustodit ja tekstinjulkaisijan panemat lisämerkit on jätettävä pois. Muu sitaatin sisäinen poisto on selvästi ilmaistava.

Sitaattia tiivistettäessä on huolehdittava siitä, että jäljelle jäävä katkelma selittää itsensä. Sen ei välttämättä aina tarvitse muodostaa täydellistä lausetta. En pitäisi vaarallisenä, että pitkän virkkeen tarjoamaa sitaattia lyhennettäessä — jätettäessä pois jonkin tai joidenkin sanojen merkitystä tietyllä tavalla rajoittavia tai täsmentäviä määritteitä, sivulauseita jne. — jäljelle jäävä sitaatti jossakin, selitettävän sanan merkitykseen vaikuttamattomassa suhteessa sanoo hiukan enemmän tai vähemmän, väittää hiukan muuta kuin alkuperäistekstissä on tarkoitettu.

Sitaatiston perusaineksen tulevat epäilemättä muodostamaan toisaalta Agricola ja Raamattu, toisaalta vanhat lainuomennokset, ennen muita 1759 painettu RWL. Hengellinen kirjallisuus, joka ammentaa edellisistä, ja hallinnolliset asetukset, jotka liittyvät lakiin, joutuvat runsasta sitaattikokoelmaa seulottaessa toimi-

maan lähinnä täydennystä antavina. Kolmantena keskeisenä tarkkaan vaarinotettavana sitaattien lähteenä on mainittava 1700-luvun almanaakoissa, Lizeliuksen sanomalehdessä ym. orastava taloudellis-yhteiskunnallinen tuotanto. Tämäntapaisen

luokitteluni perusteella älköön silti annettako sijaa tulkinnele, että pitäisin eräitä lähteitä toisarvoisina: mikään lähde, joka tarjoaa täydennystä kokonaiskuvaan, ei ole toisarvoinen.

MARTTI RAPOLA